

VISUOMENĖS NUOMONĖS VEIKIMO SĄLYGOS SOVIETINĖJE LIETUVOJE

Valdemaras Klumbys

Doktorantas
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Naujosios istorijos katedra
El. paštas: klumbys@gmail.com

Po 1940 m. birželio senoji, „buržuazinė“ Lietuvos visuomenės sankloda buvo sunaikinta ir turėjo būti sukurta nauja, socialistinė. Su ideologijos nubrėžtais jos kontūrais reali socialistinė visuomenė neturėjo bemaž nieko bendra. Šios naujos – sovietinės – visuomenės veikimas iki šiol tirtas nedaug. Tyrimai daugiausia koncentruojasi į politinę istoriją, neretai akcentuojant tik pasipriešinimo / prisitaikymo dimensijas. Toks tyrimo būdas sovietinę visuomenę, jos sandarą bei raidą palieka nuošalyje, neleidžia įsigilinti į joje vykusius procesus. Tai trukdo visapusiškai tirti sovietinės Lietuvos (taip pat ir pasipriešinimo) problemas.

Tiriant sovietinės Lietuvos istoriją svarbu suvokti tuomet veikusius socialinius mechanizmus, nuo kurių nemaža dalimi priklausė žmonių ir jų grupių elgseną. Jie, o ne tik režimo prievarta lėmė didesnę ar mažesnę visuomenės priešingumą laipsnį, vienokią ar kitokią žmonių laikyseną.

Viena iš svarbesnių socialinio tinklo dalių bene visose visuomenėse yra visuomenės nuomonė. Jos paais ir autokratai, ir despotai. Net totalitariniai režimai turi atsižvelgti (bent jau laikinai) į ją. Ne veltui masinės informacijos

priemonės, darančios labai didelę įtaką visuomenės nuomonei, buvo tokios svarbios sovietiniam režimui. Tačiau nors jis visiškai užvaldė masines informacijos priemones, negalima teigti, kad visuomenė visiškai perėmė per jas skleidžiamą pasaulio vaizdą bei požiūrį į jį. Lygiai taip pat negalima teigti, kad išnyko nepriklausoma visuomenės nuomonė sutapdama su „partijos ir vyriausybės“ nuomone, ko siekė režimas. Ji ne tik išliko ir cirkuliavo vykstant tarpasmeninei komunikacijai, bet kartais patekdavo ir į viešumą, nors gana sunkiai.

Šio straipsnio **objektas** ir yra visuomenės nuomonės veikimo sąlygų analizė. Daugiausia dėmesio bus skirta postalininių laikų visuomenėi, kurioje visuomenės nuomonė galėjo reikštis laisviau ir turėjo didesnę įtaką. Tačiau bus naudojamos ir duomenimis iš Stalino laikų. Mat straipsnyje aprašomi fenomenai buvo sovietinės visuomenės struktūriniai elementai ir egzistavo visą sovietmetį. Tolesnių tyrimų reikalautų klausimas, ar šiame darbe išskirti fenomenai egzistavo visoje Sovietų Sąjungoje, ar buvo būdingi tik Lietuvai (Pabaltijui). Mat Lietuvoje vis dėlto išliko tam tikrų nepriklausomo visuomeninio gyvenimo elementų, turinčių kai kurių panašu-

mų su pilietine visuomene. Todėl jie bus aptariami lyginant su vakarietišku visuomenių analogais.

Tyrimo nuošalyje liks kitokios prigimties, nors ir susijęs su visuomenės nuomone reiškinys – politinis priešinimasis režimui (pogrindininkų, disidentų veikla, slaptų organizacijų kūrimas, atšaukimų platinimas ir pan.). Visuomenės nuomonės ir politinio priešinimosi sąsajos bei tarpusavyo santykiai būtų atskira tyrimų tema.

Šio darbo tikslas yra ištirti viešosios nuomonės veikimo prielaidas sovietinėje Lietuvoje. Tai padaryti padės išsikelti uždaviniai: išsiaiškinti viešumo ir visuomeniškumo terminų sampratas, egzistavusias sovietinėje Lietuvoje, ir palyginti jas su vakarietišku jų analogu; ištirti sovietinės viešosios erdvės specifiką ir visuomenės nuomonės santykį su ja; nustatyti, kokiose socialinėse srityse veikė visuomenės nuomonė, ištirti šių sričių sandarą bei nustatyti jos dalyvius; aptarti viešosios nuomonės lygmenis.

Istoriografija leidžia pasiekti išsikeltus uždavinius. Visuomenės nuomonė sovietmečiu nėra palanki tyrimo tema. Iki šiol neiširta net tikroji politinė jos reikšmė demokratinėse visuomenėse. Dar mažiau žinoma apie jos veikimą tose visuomenėse, kur svarbiausius politinius sprendimus daro nerinkti valdžios atstovai¹. Taigi ir SSRS veikusi visuomenės nuomonė istoriografijoje yra dar mažai nagrinėta ir pažįstama. Vakarų istoriografijoje septintajame–aštuntajame dešimtmetyje pamažu įsigalėjo revizionistinis požiūris į SSRS (Jerry Hough, Sheila Fitzpatrick), teigęs, kad sovietinė sistema nebuvo grynai komandinė, be jokių piliečių asmens laisvių ir teisės reikšti savo nuomonę. Ankstesnis totalitaristų vaizdinys, kad SSRS – grynai komandinė sistema, kur politiniai įsakymai duodami iš

viršaus visiškai paklusniems gyventojams (Carl Friedrich, Zbigniew Brzezinski), buvo atmes-tas. Pradėta matyti, kad net Stalino laikais buvo būdingi ir reguliarūs, legitimūs, nors ir nelygia-verčiai, politinių idėjų ir įtakų mainai tarp politinio elito ir pavaldinių². Todėl pradėti tirti viešosios nuomonės, interesų grupių ir piliečių dalyvavimo klausimai, jų įtakos sovietinei politikai³. Būtent tokios nuomonės atstovų darbai, ar-timesni tikrovei, ir naudoti šiame straipsnyje.

Vakarų tyrinėtojai, kurie neigė žmonių paramą sovietiniam režimui, kartu manė, kad jame galėjo egzistuoti visuomenės nuomonė, veikusi ir sovietinę vadovybę⁴. Priešingos nuomonės reiškęjai manė visuomenės nuomonę Sovietų Sąjungoje veikus panašiai kaip Vakaruose, kur vadovybė turi atsizvelgti į masinių nuostatų spaudimą. Tarp šių tyrinėtojų būta teigusių, kad Sovietų Sąjungoje gyvavo vakarietiška visuomenės nuomonė, savybėmis ir įtakingumu beveik nenusileidusi egzistavusioms Vakarų valstybėse⁵. Tokia nuomonė susilaukė kritikos⁶ ir nėra plačiai paplitusi. Kita tyrinėtojų grupė (daugiausia totalitaristai) nemanė sovietinėje visuomenėje buvus įtakingą visuomenės nuomonę ar jos atitiktinę⁷, arba jos daigus (siedami su pilietine visuomene) įžvelgė tik disidentų veikloje⁸.

² *Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: РОССПЕН, 2001.*

³ *DiFranco W, Gitelman Z. Soviet Political Culture and „Covert Participation“ in Policy Implementation // The American Political Science Review. 1984, vol. 78, no 3, p. 603.*

⁴ *Holquist P. „Information Is the Alpha and Omega of Our Work“: Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context // The Journal of Modern History. 1997, vol. 69, no 3, p. 449.*

⁵ *Hough J. F. Political Participation in the Soviet Union // Soviet Studies. 1976, vol. 28, no 1, p. 3–20.*

⁶ *Pavyzdžiui, Rigby T. H. Hough on political participation in the Soviet Union // Soviet Studies. 1976, vol. 28, no 2, p. 257–261.*

⁷ *Pavyzdžiui, Arendt H. Totalitarizmo ištakos. Vilnius: Tyto alba, 2001.*

⁸ *The reemergence of civil society in Eastern Europe and the Soviet Union. Boulder: Westview Press, 1991.*

¹ *Bartels L. M. Public Opinion: Political Aspects // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12562.*

Apie visuomenės nuomonės vietą sovietinėje visuomenėje svarstė ir sovietiniai mokslininkai. Tačiau jų tyrimai, kai kurie gana sąžiningi, vis dėlto negalėjo apimti esminių problemų. O režimas žiūrėjo į visuomenės nuomonę kaip formuotiną žiniasklaidos pagal partijos nurodymus. Nors ir buvo teigiama, kad gali egzistuoti ir kitokios nei vyraujanti nuomonės ir kad jos net gali būti priešingos oficialiajai, tokios „nukrypusios“ nuomonės nelaikytos visuomenės nuomone⁹.

Straipsnyje naudojami tiek skelbti¹⁰, tiek neskelbti (LYA. F. K-1, ap. 3) archyviniai šaltiniai, parodantys sovietinio režimo požiūrį į visuomenės nuomonės reiškimą. Naudojami autoriaus interviu su kultūrinio elito nariais apie sovietmetį bei skelbti atsiminimai. Jie leidžia suvokti, kokia buvo viešoji nuomonė ją skelbusių asmenų manymu.

1. Viešumo ir visuomeniškumo terminų skirtis

Valdžios ir visuomenės santykių pobūdis bei visuomenės sankloda Vakarų ir Vidurio bei Rytų Europoje gerokai skyrėsi. Vakaruose buvo palankesnės sąlygos veikti viešai, sąlyginai atvirai reikšti savo opozicines nuotaikas, taip pat visuomeninės erdvės fenomenai susiformuoti ir funkcionuoti. Anot Jürgeno Habermaso, politinė viešoji sfera čia susiformavo XVIII a. kaip diskusijų ir pasikeitimo nuomonėmis vieta, apsaugota nuo valstybės kontrolės¹¹. Tokia vieta egzistavo

visai nedemokratiškuose absoliutinių valdovų valdomuose Vakarų Europos kraštuose, todėl juose ir galėjo susiformuoti viešoji erdvė. O XIX–XX a. Lietuvoje laisvės nuo tokios valstybės kontrolės iš esmės nebuvo niekada. Rusijos imperija negailestingai slopino tiek sukilimus, tiek nepriklausomos viešosios nuomonės apraiškas. Sovietų Sąjungos režimas buvo dar nepakantesnis nepriklausomai žmonių veiklai, ką jau kalbėti apie opoziciją. Visa tai trukdė formuotis visavertei viešajai erdvei, panašiai į egzistavusią Vakarų Europoje.

Viešoji sfera politinėje srityje, pagrįsta viešojo kritizmo išraiška, tuo yra opoziciška viešojo autoriteto sferai, identifikuojamai su valstybės jėgos išraiška¹². O bet kokią opoziciškumą laikant priešišku, jis nėra įsileidžiamas į viešumą, taigi – stumiamas į pogrindį. Tai atskiria visuomenės nuomonę nuo viešumo. Visuomenės nuomonė pradeda reikštis jau nebe viešumoje pasirodančioje spaudoje, o neviešai (kad ir pogrindžio leidiniuose). Geriausias pavyzdys – XIX a. lietuvių spaudos draudimas, kai bemaž visa gimstanti moderni lietuvių kultūra, taip pat ir dažniausiai viešumos reikalaujantis politinis gyvenimas 40 metų reikėsi ne viešajame Lietuvos gyvenime, o slapčia, nelegaliai, pogrindyje. Tokia istorinė patirtis lėmė, kad lietuvių politinėje sąmonėje, kitaip nei Vakarų Europoje, *viešas* ir *visuomeninis* reikė ir iš esmės tebereiškia skirtingus dalykus.

Net ir gana paviršutiniškas lietuviškos ir angliškos terminijos lyginimas taip pat rodo istorinės patirties skirtingumą. Anglų kalboje viešumai / visuomeniškumui apibūdinti užteko vieno termino – *public*, reiškiančio tiek viešą, tiek visuomeniškai svarbų dalyką, tiek pačią visuomenę. Taip atspindimas glaudus jų ryšys, egzistuojantis tikrovėje. Lietuvoje tokio tiesioginio ryšio nebuvo. Todėl *public* termino vertimas iki

⁹ *Shlapentokh V. Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case // The Public Opinion Quarterly. 1985, vol. 49, no 4, p. 444–445.*

¹⁰ *Vaigauskas G. K. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja (vadovėlis praktikams). Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, [1992].*

¹¹ *Chartier R. Public Sphere: Eighteenth-century History // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12590.*

¹² *Ibid., p. 12590.*

šiol nėra nusistovėjęs – *public opinion* verčiama ir kaip *visuomenės*, ir kaip *viešoji nuomonė*, o *public sphere* – kaip *viešoji* (kartais – *visuomeninė*) erdvė. Todėl Lietuvos Konstitucinio Teismo nutarime dėl mirties bausmės panaikinimo minima tiek visuomenės, tiek viešoji nuomonė¹³. Sumaištį didina bandymas pritaikyti Lietuvos specifikai vakarietišką *public* terminą tiesiog jį išverčiant. Tačiau taip visai neatsižvelgiama į istorinę Lietuvos specifiką, skirtą tarp viešumo ir visuomeniškumo.

Anglų kalboje tikslaus termino *visuomeninė* atitiktis nėra. Užtat daugelyje Vidurio Europos kalbų (vokiečių, lenkų, latvių etc.) vartojami panašios reikšmės terminai. Ir XIX, ir XX amžiuose šiame regione politinė padėtis buvo gana panaši, o šių terminų prasmė tiesiog atspindi nedemokratinės visuomenės specifiką.

Sovietmečiu *visuomeniškumo* terminas buvo plačiai vartojamas, bet jam suteiktas savitas turinys. Rusiškas jo analogas *общественность* tuomet verstas kaip „visuomenė, viešuomenė, pažangieji visuomenės sluoksniai; viešoji nuomonė, opinija“¹⁴. Tikrąją šio žodžio prasmę išduoda „pažangieji sluoksniai“, tai yra, tie, kurie dalyvauja visuomeninėse organizacijose (antra nurodoma termino reikšmė ir yra visuomeninės organizacijos). O būti „visuomeniškai aktyviam“ sovietmečiu iš tiesų reiškė tiesiog įsitraukimą į „visuomenines“ organizacijas, tai yra buvimą partijos aktyvistu, tarnavimą režimo reikmėms, buvimą partijos valdomos visuomenės iškamšos dalyviu. Todėl su tikru visuomeniškumu, tikrąja visuomenės nuomone tai turėjo mažai ką ben-

dro. Tokią sampratą patvirtina ir sovietinės leksikos pavyzdys: *общественность* atstovos komisijoje reiškia, kad jis yra partijos atsiųstas prižiūrėti komisijos darbą¹⁵.

Panašią prasmę sovietmečiu bandyta suteikti ir lietuviškam *viešuomenės* terminui, šiaip įvardijamam visuomenės nuomonės reiškiėjus¹⁶. Tačiau negalima *viešuomenės* termino atsisakyti vien dėl to, kad jos nariai buvę tik režimo nuomonės reiškiėjai. Anot T. Rigby, *общественность* („dėmesinga visuomenė“, kaip jis verčia) susideda iš oficialių, mokslinių ir kitų išsilavinusių žmonių bendruomenių, susijusių neformaliais gyvenimo vietos, išsilavinimo, draugystės ir bendrų nuostatų ryšiais¹⁷. Tai reiškia sluoksnį, kurio pagrindą sudarė kultūrinis elitas. O *viešuomene* galima įvardyti tą visuomenės dalį, kuri galėjo reikštis viešojoje erdvėje. Sovietmečiu tokia galimybė buvo itin apribota. Faktiškai be valdžios asmenų ir parinktų „liaudies atstovų“ jų turėjo tik kultūrinis elitas. *Viešuomenės* terminas taip pat rodo glaudžius kultūrinio elito ir viešumos bei visuomenės nuomonės ryšius. Faktiškai jie yra sunkiai atskiriami. Todėl šiame straipsnyje kartu ir nagrinėjami – atskirai šiuos fenomenus tirti būtų gerokai sudėtingiau.

Po trumpo terminų istorijos aptarimo galima apibrėžti ir pagrindinius darbe vartojamus terminus. *Viešas* – „kas visuomenei žinoma, jos kontrolei prieinama“¹⁸, atviras, neslaptas; taigi tai daugiau dalyko fizinio buvimo vietą parodantis terminas. Oficialusis viešumas reikštų buvimą režimo labiau kontroliuojamoje viešojoje erdvėje (žiniasklaidoje, įvairiuose suvažiavimuose, bet ne ka-

¹³ Lietuvos Respublikos konstitucinio Teismo nutarimas dėl Lietuvos Respublikos Baudžiamojo kodekso 105 straipsnio sankcijoje numatytos mirties bausmės atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai. 1998 m. [interaktyvus] (žiūrėta 2006 m. rugsėjo 25 d.). Prieiga per internetą: <<http://www.lrkt.lt/dokumentai/1998/n811209a.htm>>.

¹⁴ Rusų–lietuvių kalbų žodynas. Vilnius: Mokslas, 1983, p. 450.

¹⁵ DiFranceisco W., Gitelman Z. Soviet Political Culture..., p. 616.

¹⁶ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslas ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 931.

¹⁷ Rigby T. H. Hough on political participation in the Soviet Union // Soviet Studies. 1976, vol. 28, no 2, p. 259.

¹⁸ Dabartinės lietuvių kalbos..., p. 931.

vinėje ar parke). *Visuomeninis* yra sunkiau apibrėžiamas, reiškia visuomeniškai reikšmingą, visai visuomenei svarbų ir naudingą, nors nebūtinai visą visuomenę apimantį ir viešą dalyką; šis terminas mažiau siejasi su fizine erdve, tai greičiau minties sričiai priklausantis dalykas. Būtina pabrėžti, kad visuomeniškumas glaudžiai susijęs su politiškumu. Faktiškai visuomeniškumas yra visuomenės, neturinčios galios svėrų, visuomenės, kuriai draudžiama nepriklausoma politinė veikla, politiškumas. Dažnai negalint visai visuomenei svarbaus dalyko pavadinti politiniu, jis tiesiog įvardijamas kaip visuomeninis.

Viešumo ir *visuomeniškumo* sąvokų reikšmės iš dalies sutampa, tačiau nei kiekviena atskirai, nei abi kartu nepakeičia vakarietiškos *public* sampratos, o tiesiog atspindi savitą socialinę struktūrą, būdingą sovietinei (bet ne tik) tikrovei. Todėl šiame straipsnyje vengiant painiaivos, terminas *public*, apibūdinantis vakarietišką viešąją sferą, verčiamas nebuv.

Kalbant apie sovietinę (gal ir apie viso XIX–XX a. laikotarpio) Lietuvos visuomenę būtų galima ir toliau vartoti abu nusistovėjusius ir tikrovę atspindinčius terminus: *visuomeninis* bei *viešasis*. Tiesa, Vakarų, o ir posovietinėje historiografijoje yra bemaž visuotinai priimta terminą *public* (arba jo atitikmenis) vartoti kalbant apie sovietmetį. Vieni tyrinėtojai jį vartoja su išlygomis, tiesiog nerasdami tikslesnio termino, kiti – kaip įsigalėjusią sąvoką. Tačiau kadangi *public* neatitinka sovietinės tikrovės, jo vartojimas gali iškraipyti sovietmečio suvokimą, prinesdamas vakarietiškos visuomenės realijas. Tyrinėtojai, nors ir teigdami, kad SSRS nebuvo visuomeninių organizacijų socialinio lygmens, kuris būtinas *public* erdvei funkcionuoti, tuo pat metu kalba apie Sovietų Sąjungoje egzistavusią *public* erdvę¹⁹.

¹⁹ Titma M., Tuma N. B. Soviet Studies: Society // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 14737.

Dar vienas pavojus yra nuolatinis sovietinės ir vakarietiškos visuomenių lyginimas. Tuomet kalbama apie nebrandžią pilietinę visuomenę, neišsivysčiusią viešąją erdvę. Toks požiūris trukdo pamatyti sovietinės visuomenės savitumą. Lietuvos (ir kitų Pabaltijo kraštų) atvejis šiuo požiūriu yra išskirtinis, mat ji nepriklausomybės laikais buvo patekusi į Vakarų kultūros orbitą ir tai turėjo įtakos Lietuvos specifikai (taip pat ir socialinei) sovietmečiu. Todėl šiame darbe pasitelktas lyginimas su vakarietiškais fenomenais nėra dirbtinis.

2. Viešoji erdvė sovietmečiu

Tiek visuomenės nuomonė, tiek kultūrinis elitas yra susiję su viešąja erdve, kuri labai svarbi visaverčiam jų funkcionavimui. Tačiau sovietinėje sistemoje jų santykis su viešuma buvo savitas, netapatus susiklosčiusiam Vakaruose.

Režimo siekis „apsaugoti“ pavaldinius nuo nepageidaujamos įtakos vertė jį uzurpuoti viešumą. Todėl sovietmečiu viešuma iš esmės buvo oficialiosios sferos dalis ir lygintina su XVIII a. dvaro sritimi, nuo kurios atsirandanti *public* erdvė kaip tik siekė atsiriboti.

Viešoji erdvė visada būdavo veikiamą valdžios, galios sferų. Tačiau Vakaruose, carinėje Rusijoje ir tarpukario Lietuvoje patekimas į ją tiesiog būdavo įvairiu laipsniu ribojamas (tarsi išankstinė cenzūra). O sovietinėje sistemoje ji buvo kontroliuojama visa, kontrolės tikslas – kad žmonės elgtųsi viešumoje pagal partijos nustatytą planą net ir be išankstinės cenzūros, tik žinodami, kokio elgesio iš jų tikimasi ir bijodami bausmės už „netinkamus“ poelgius. Viešumėnė daugmaž taip ir elgėsi ar bent vaizdavo taip daranti. Dėl tokių bruožų galima teigti, kad viešoji erdvė buvo inkorporuota į sovietinę galios sferą, tapo lyg ir jos dalimi.

Siekiant kuo gilesnės visuomenės kontrolės režimo tikslas buvo redukuoti visą visuomeninį

gyvenimą jei ne į oficialiąją, tai bent į viešąją erdvę, kur jį galima lengviausiai kontroliuoti. Taip neiktų nepriklausomos visuomeninės veiklos. Tačiau yrančio totalitarizmo sąlygomis, kokios susiklostė po Stalino mirties, nebesugebėjus suorganizuoti totalaus žmonių vaidinimo viešumoje ir kartu visiško jų paklusimo neatsižvelgiant į norus, viešumoje reikėjo leisti bent kiek nuomonių raiškos laisvės. Kartu „sovietinė valdžia bijojo leisti piliečiams nekontroliuojamai reikšti viešumoje savo nuomonę valstybinės svarbos klausimais“, bet tuo pačiu metu ir labai norėjo žinoti, ką galvoja liaudis²⁰. Viso to rezultatas ir buvo sovietinė viešoji sfera, kurioje dominavo visuomenės nuomonės iškamša, lygi partijos nuomonei, bet kartais pasireiškėdavo ir tikroji visuomenės nuomonė, kad ir valdžios kontroliuojama bei išoriškai perimanti ideologinio diskurso pavidalą.

Kadangi viešąją erdvę kontroliavo režimas, ji skyrėsi nuo *public* srities ir fizinėmis raiškos vietomis. *Public* srities dalis yra ir kavinės, teatrai, kitos viešos vietos, kur gali susitikti ir rūpimomis temomis bendrauti nepažįstami ar mažai pažįstami žmonės. Tokį bendravimą sovietmečiu labai ribojo kultūrinio elito narių baimė. Atviriau buvo bendraujama su pažįstamais – tokie asmeninės komunikacijos tinklai ir sudarė visuomeninės erdvės pagrindą. Mažiau reikšmės turėjo bendravimo vieta, jos viešumas ar privatumas. Svarbesnis buvo saugumas nuo galios sferos kišimosi – pokalbių pasiklausymo ar agento įskundimo. O tam erdvė turėjo ne tiek jau daug įtakos.

Gana ribota galimybė naudotis masinėmis informacijos priemonėmis ir asmeninės komunikacijos vyravimas darė visuomeninę erdvę panašią į antikinio polio piliečių susirinkimus. Tačiau moderniai visuomenei to nepakako. Han-

nah Arendt buvimą viešumoje apibrėžė taip: „Visa, kas pasirodo viešai, gali būti matoma ir girdima kiekvieno bei pasižymi plačiausiu galimu viešumu.“²¹ Visa tai galėjo pasiūlyti tik režimo kontroliuojama viešoji erdvė. Todėl kultūrinis elitas, norėdamas atlikti savo funkcijas (taip pat ir visuomeninę / politinę), turėjo eiti į ją. Tačiau veikimas joje buvo gana ribotas. Tai iš dalies kompensavo visuomeninė erdvė, funkcionavusi kaip viešosios erdvės pakaitalas.

3. Sovietinės visuomeninės erdvės bruožai

Neaišku, ar visuomeninė erdvė buvo iki sovietmečio. Jei jau buvo susiformavusi, tai prisitaikyti prie sovietinio totalitarizmo jai bent iš dalies galėjo padėti ligtolinis gyvavimas nedemokratinėje aplinkoje, lėmęs kai kuriuos socialinės struktūros ir žmonių elgsenos panašumus. Nors, savaime aišku, sovietinė socialinė struktūra labai skyrėsi nuo tarpukario Lietuvos.

SSRS svarbiausias buvo valdžios aparatas, besikišantis net į privačią erdvę. Tačiau tarp pagrindinių (galios ir privačios) sričių egzistavo dar ir trečioji, kurią galima vadinti tarpine. Vakaruose tokia tarpinė sritis yra pilietinė visuomenė, kuri reiškia institucijas ir ryšius, organizuojančius socialinį gyvenimą lygmenyje tarp valstybės ir šeimos²². Jai ir priklauso *public* erdvė. Sovietų Sąjungos tarpinė erdvė taip pat reikė daugiau ar mažiau savarankiškai besiorganizavusių visuomenę (neformalios grupės, „blatas“ ir panaši režimo ne itin palankiai vertinta, bet dažniausiai toleruota veikla, taip pat netoleruotas pasipriešinimas).

²¹ Arendt H. Žmogaus būklė. Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 52.

²² Calhoun C. Civil Society / Public Sphere: History of the Concept // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 1897.

²⁰ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм..., с. 197.

Galima spėti, kad dėl režimo įvykdyto viešosios erdvės uzurpavimo, išstūmusio iš jos visuomenės nuomonę, ši ir toliau funkcionavo visuomenėje, nors ir pakitusiu būdu. Ji veikė visuomeninėje erdvėje, gal ją ir sukūrė. Ši erdvė, egzistavusi privatumo užuovėjoje, galėjo būti laisvesnė nuo valstybės kontrolės, todėl joje galėjo išlikti nuo valdžios nepriklausomas visuomeniškai svarbus kalbėjimas ir veikimas. Tai skatino ribos vieša / privatu nusitrynimą, o ši riba yra viena svarbiausių Vakarų kultūroje. Kartu susilpnėjo supratimas, glaudžiai susijęs su *public* srities samprata²³, kad visa, kas yra politiška ir svarbu visuomenei, turi būti vieša.

Skirtis vieša – privatu sovietmečių reikšminė tuo mažiau, kad sovietinis režimas, tarsi atsakydamas į visuomeninės erdvės buvimą prisidengiant privatumu, stengėsi lyg ir „suviešinti“ kultūrinio elito atstovų privačią teritoriją per savo agentūrą ir pasiklausymo sistemą. Ji (o dar labiau jos baimė) darė privačią teritoriją nesaugią atviriems pokalbiams net tarp draugų ir tuo tarsi priartino ją prie viešumos. Reakciją į tokias aplinkybes rodo Vytauto Kubiliaus nenoras vaikščioti į privačius inteligentų pobūvius – juose būtinai bus kalbami pavojingi dalykai, kažkas pranešinės, saugume kaupsis medžiaga²⁴.

Režimas nepaisė privatumo ir žmonių iniciatyvą leido ne tiek apskritai asmeniniame gyvenime, kaip yra teigiama²⁵, kiek asmeniniuose reikaluose, neturinčiuose visuomeninės reikšmės. Tai, kas buvo laikoma „politiškai žalingu“, buvo stebima, o kartais ir persekiojama (kaip

Tomo Venclovos grupė), kai režimui tai atrodė davė būtina. Taip oficialus įspėjimas žmogui galėjo būti pareikštas už tai, kad „jo politiniai įsitikinimai [skleidžiami privačiai] neatitinka sovietinės vyriausybės politinės programos“²⁶. Toks kišimasis ir yra privatumo „suviešinimas“, kai žmogus niekur negali jaustis saugus. Juk viešumas sovietmečių reiškė nesaugumą.

Vis dėlto privatumas yrančio totalitarizmo sąlygomis žmonių sąmonėje jau reiškė tam tikrą apsaugą. Neoficialų dailės saloną jo šeiminkė Judita Šerienė laikė grynai privačiu dalyku, todėl mažiau bijojo galimos bausmės: „Aš visada deklaruodavau – mano daržas, mano pupos, ką noriu, tą darau savo namuose. Kai kas klausdavo, ar aš nebijau. Aš tikėjau, kad į mūsų namų gyvenimą niekas neturi teisės kištis.“²⁷ Ji nesulaukė jokių represijų (tai nebuvo ir pasipriešinimas), todėl galima manyti, kad tokia pusiau privati, pusiau vieša veikla stagnacijos laikais jau buvo toleruojama. Tačiau neabejotinai sekama.

Pasitraukdama iš viešumos, visuomeninė erdvė vis dėlto ne visiškai suprivatėjo. Mat privatumas reiškia atskirumą, kas lemia bendrumo sunykimą. O visuomeninėje erdvėje išliko tam tikras žmonių protų bendrumas. Jį palaikė bendri diskursai, sukuriantys diskursyvią bendruomenę. Visuomenei sričiai itin svarbūs buvo diskursai, negalėję veikti viešumoje, bet svarbūs visai tautai (politinis tautinis, iš dalies religinis, nors pastarasis kultūriniam elitui mažai būdingas). Jų sukurtas bendrumas ir buvo visuomeninės erdvės pagrindas. Kartu jos buvimas neleido tokiems viešumoje negalėjusiems reikštis diskur-

²³ *Ibid.* Public Sphere: Nineteenth- and Twentieth-century History // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12594.

²⁴ Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (Vilnius, 2003 m. spalio 28 d.). Garso įrašas // Asmeninis autoriaus archyvas.

²⁵ *Titma M., Tuma N. B.* Soviet Studies: Society..., p. 14737.

²⁶ *Zalite I.* Pagrindinės neprievarinio pasipriešinimo formos ir slaptasis nacionalizmas – vidinis nepaklusimas sovietiniam režimui Latvijoje (aštuntasis – devintasis dešimtmečiai) // Genocidas ir rezistencija. 1997, Nr. 2, p. 114. Šiame straipsnyje atskleidžiamas saugumą dominančių temų ratas ir visuomenės stebėjimo gilumas.

²⁷ *Šerienė J.* Pokalbis // Tylusis modernizmas Lietuvoje 1962–1982. Vilnius: Tyto alba, 1997, p. 214.

sams išnykti suteikdamas būtiną funkcionuoti terpę.

Visuomeninės erdvės ir viešumos santykiai buvo sudėtingi. Viena vertus, viešumoje visuomeniniai diskursai ar bent jų dalys sklido, ir tai padėjo išlikti patiems diskursams, o kartu – ir vientisai visuomeninei erdvei. Juk kultūrinis elitas viešąją erdvę ir sovietinę žiniasklaidą vis dėlto naudojo savo idėjoms bei režimo nepageidaujamiems diskursams palaikyti ir skleisti (bent iš dalies, įslaptintai). Visuomeninėje srityje tokie režimo nepageidaujami diskursai sklido gerokai atviriau. Kita vertus, bent nedidelės dalies tokių diskursų pateikimas į viešumą visuomeninę sritį padarė sovietinės sistemos dalimi. Viešuma laikyta tik oficialioji ir neįsivaizduota jos alternatyvos sukūrimo (kaip ir įsitraukimo į pagrindį) galimybė. Kultūrinio elito nariai išmoko laviruoti tarp viešosios ir visuomeninės sričių nebandydami peržengti leistinumo ribų perkeltiant į viešumą visuomeninius diskursus. Beveik neįsivaizduoti kitokie, alternatyvūs veiklos būdai. Tuo labiau nenorėta jų praktikuoti dėl galimų represijų.

Kitai ir būti negalėjo. Mat abiejose srityse veikė iš esmės ta pati viešuomenė. Į viešąją erdvę, kartu ir į sovietinę sistemą ji buvo įsitraukusi psichologiškai²⁸ ir tai, beje, lėmė jos komunikacinį aktyvumą taip pat ir visuomeninėje erdvėje. Kaip parodė iš SSRS 1945–1953 m. į Vakarų pasitraukusių asmenų apklausų analizė, būtent įsitraukimas į sovietinę sistemą skatino žmonių komunikacinį aktyvumą, taip pat ir neoficialų, nes jie buvo labiau psichologiškai įsitraukę į vykstančius procesus ir turėjo geresnes sąlygas tokiais komunikacijai (kad ir priėjimą prie viešai neskelbiamos svarbios informacijos)²⁹. Tokios

socialinės grupės – viešuomenės – egzistavimas buvo viena iš visuomeninės erdvės susiformavimo prielaidų. O norint patekti į viešuomenę, reikėjo tapti atitinkamo socialinio sluoksnio (tuomet vadinto kūrybine inteligentija) dalimi. Toks įsitraukimas į sistemą sąlygojo sovietinių elgesio normų perėmimą.

Taip kultūrinis elitas įaugo į viešumą, nors iš jos buvo beveik išguita tikroji visuomenės nuomonė dauguma svarbesnių klausimų. Kultūrinis elitas galėjo kentėti, nes mokslo, literatūros, kultūros srityse bent dalis visuomenės nuomonės ir visuomeninių diskursų patekdavo į viešąją erdvę. O politiniai debatai dažnai vykdavo ne tik politikos, bet ir mokslo, religijos, literatūros srityse³⁰. Tiesa, dažnai norint tokius debatus suvokti tekdavo naudotis tam tikrais specifiniais viešumoje siunčiamų pranešimų iškodavimo būdais (pvz., potekstės perskaitymu), kadangi atvirai nei visuomenės nuomonė, nei politiniai debatai vykti negalėjo. Tai sumažino suprantančių (reiškia – visuomeninėje srityje bent pasyviai galinčių dalyvauti) žmonių skaičių. Nors tik kultūrinio elito vidaus reikalu visuomeninė erdvė ir netapo, tokia padėtis jos apimtį susiaurino.

Visuomeninę erdvę prie *public* srities artino svarbus jos elementas – užsienio radijas, ypač jo lietuviškos programos. Jos bent iš dalies atliko žiniasklaidos funkcijas. Šių programų daug kas klausydavosi, iš ten ateidavo nemažai informacijos, taip pat ir apie įvykius Lietuvoje. Ypač tuo naudojosi pagrindinių leidinių leidėjai. Liudas Dambrauskas netgi iš viso manė, kad savilaidą reikėjo platinti ne Lietuvoje (didelė grėsmė, mažai skaitytojų, todėl ir poveikis menkas), o persiųsti į užsienį, kad iš ten grįžtų radijo bangomis³¹. Kad šis būdas veikė, rodo ir V. Kubiliaus

³⁰ Calhoun C. Public Sphere: Nineteenth- and Twentieth-century..., p. 12595.

³¹ Pokalbis su Liudu Dambrausku (Kaunas, 2002 m. gegužės 10 d.). Garso įrašas // Asmeninis autoriaus archyvas.

²⁸ Rossi P. H., Bauer R. A. Some Patterns of Soviet Communications Behavior // The Public Opinion Quarterly. 1952, vol. 16, no 4, p. 658.

²⁹ Ibid., p. 657–658.

teiginys, jog tai, kas rašoma savilaidoje, jis sužinodavo iš „balsų“³². Taip gauta informacija toliau dažnai plisdavo vykstant tarpasmeninei komunikacijai – girdėjusieji pranešdavo dar nežinantiesiems. Tačiau kultūrinis elitas užsienio kanalu naudojosi tik pasyviai (o tai esminis skirtumas nuo *public* erdvės) – tik klausė, bet beveik nebandė dalyvauti, kad ir siūsdamas savo kūrybą į užsienį. Ne tik todėl, kad tai grėsė dideliais nemalonumais, bet ir dėl pripratimo prie dalyvavimo viešojoje srityje, prie „žaidimo“ su valdžia.

4. Visuomeninės srities veikėjai ir visuomenės nuomonės reiškėjai

Nors visuomenės nuomonę lyg ir turėtų kurti visa visuomenė, taip nėra. *Public* srityje veikia tik nedidelė visuomenės dalis, kuri ir kuria bei platina praktinius įsitikinimus, taip pat ir *public* nuomonę. Ilgą laiką kritinė apšviestųjų, išsilavinusiųjų nuomonė ir buvo laikoma tikrąja visuomenės nuomone. Socialiniuose moksluose iki šiol įtakinga skirtis tarp aktyvios politinių antreprenierių klasės ir pasyvios klasės – paprastųjų piliečių, kuriems yra pasakyta, kaip reikia galvoti ir kodėl reikia galvoti būtent taip³³. Labai aiškiai tokia takoskyra tarp išsilavinusiųjų ir masių matyti XVIII a., vėliau ji pamažu nyko. Kalbant apie visuomenės nuomonę sovietinė Lietuva lygintina būtent su XVIII a. Europa dėl tam tikrų panašumų: veikimo priešiškuose nedemokratinuose režimuose nuo jų slepiantis ir su jais rungtniaujant dėl svarbos bei įtakos visuomenei, išskirtinės apšviestųjų padėties.

Būtent apšveistieji – inteligentija ir ypač kultūrinis elitas – sovietmečiu ir buvo pagrindiniai

visuomeninės erdvės veikėjai. Kultūrinis elitas formavo ir tuo pačiu metu perteikė visuomenės nuomonę, likusi inteligentijos dalis ją skleidė visuomenėje. Egzistavo, nors ir silpnėjęs, atgaliinis ryšys – masių nuomonė pasiekdavo kultūrinę elitą ir veidavo jo nuostatas bei formuojamą visuomenės nuomonę. Kultūrinio elito nariams buvo svarbi žmonių nuomonė, dažnai jie siekė ją perteikti ar bent jai pataikauti. Tai liudija gausūs atsiminimai. Nors tai vyko naudojantis asmenine komunikacija, buvo būtina veikti ir viešumoje. Todėl toks svarbus kultūrinio elito vaidmuo – tik jam buvo leidžiama čia veikti, kai kurie galėjo pasakyti daugiau nei kiti.

Būtent kultūrinis elitas sovietinėmis aplinkybėmis turėjo nors šiek tiek laisvės, kad galėtų išreikšti visuomenės nuomonę ir ši galėtų būti išgirsta. „Menininkai ar mokslininkai (ypač garsesni) [...] galėdavo sau leisti daugiau [kalbėjimo, nuomonės raiškos] laisvės nei kiti.“³⁴ Tokia privilegijuota padėtis iš dalies buvo atsverinama baimės, neleidusios atviriau kalbėti ir veikti viešumoje. O ji buvo labiau paplitusi tarp kultūrinio elito nei tarp paprastųjų žmonių. Inteligentią buvo privilegijuota ir kitaip – ją išklausedavo (vienas iš būdų buvo ir nelabai malonus – sekimas). O kartais ir paklausedavo: „Valdininkai patriotus gaudo, bet tam tikra prasme į jų reikalavimus turi atsižvelgti.“³⁵ Peteris Reddaway netgi kėlė hipotezę, kad iš visų SSRS respublikų vienintelėje Lietuvoje valdžia bijojo gana stiprios visuomenės nuomonės³⁶.

³⁴ Krukauskienė A., Kublickienė L., Matulionis A., Rapoportas S., Šutinienė I. Menininkas ir valstybė: socialinis psichologinis aspektas. Kolektyvinė monografija. Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 70.

³⁵ Venclova T. Vilties formos: eseistika ir publicistika. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 26.

³⁶ Pasikalbėjimas su profesorium Peteriu Reddaway // Aidai. 1978, Nr. 9, p. 412.

³² Pokalbis su Vytautu Kubiliumi (2003 m. spalio 28 d.)...

³³ Bartels L. M. Public Opinion: Political Aspects..., p. 12560.

5. Visuomeninės erdvės sandara

Visuomeninė erdvė susidarė savaime, kaip atskas į režimo spaudimą. Tai, kad visuomenė nėra organizuojama valdovų, yra labai svarbus jos bruožas, rodantis jos artimumą pilietinei visuomenei³⁷. Tiesa, šis organizavimasis Lietuvoje buvo kitoks nei demokratinėse šalyse. Visų pirma, organizuotasi neperžengiant režimo nustatytų ribų – visuomenės iniciatyva reikšdavosi tose srityse, kur valdžia mažiau kišosi ir buvo mažesnė grėsmė nukentėti už savarankiškus veiksmus. Antra, nekurtos formalizuotos institucijos. Joms atsirasti neleido režimas, žiūrėjęs į jas, potencialiai gresiančias politinio elito vienvaldystei, beveik taip pat priešiška kaip ir į nepriklausomą politinę veiklą, kėlusią režimui panašią grėsmę.

Visuomenėje gana greitai suvoktas toks valdžios požiūris ir pereita prie neformalus veikimo būdo. Inteligentija pasipriešinimo organizacijas miestuose bandė kurti tik XX a. penktajame dešimtmetyje. Vėliau suvokta, kad jos greitai susekamos ir likviduojamos, o nariai negailėstingai baudžiami. Tokia patirtis išmokė, kad valdžia griežčiau reaguoja į organizuotas saviraiškos formas, todėl inteligentija formalių organizacijų nebekūrė. Užtat visą laiką kūrėsi mažiau pastebimos neformalios draugų grupelės, kurias sunkiau susekti, be to, dėl jų pavojingumo valdžia mažiau baiminosi. Kaip visuomenėje pamažu įsigalėjo prie sovietinės sistemos geriau prisitaikiusios neformalios veikimo formos, parodo jaunimo kurtų antisovietinių organizacijų statistika. Jaunimo elgesys yra itin įdomus tuo požiūriu, kad tai labiausiai linkusi rizikuoti visuomenės dalis. Penktajame – šeštajame dešimtmetyje saugumas kasmet susekdavo apie dvi dešimtis tokių organizacijų. Bet po 1960 m. daugiau nei 10 jaunimo organizacijų susekta tik

1968 m. (13) ir 1970 (11), o aštuntajame dešimtmetyje jaunimo organizacijos ir visai nunyko³⁸. Iš Juozapo R. Bagušausko pateiktų duomenų aiškiai matyti šeštajame dešimtmetyje vyravusi pogrindinių jaunimo grupių, turinčių pavadinimą, mažėjimo tendencija³⁹. Pavadinimas rodo didesnę grupės formalizavimo laipsnį nei pavadinimo neturinčios.

Formalus socialinis organizavimas virš šeimos ir draugų metmens (savanoriškos organizacijos ir privatūs klubai) yra laikomas demokratijos pagrindu⁴⁰. Jo buvimas rodo nepriklausomo nuo valdžios visuomenės veikimo galimybę. Tokios laisvos asociacijos apibrėžiamos kaip visuomenę jungiančio komunikacijos tinklo mazginiai punktai, kuriuos sudaro autonomiškų viešuomenės sąjungų sanaupos, besispecializuojančios kurti ir platinti praktinius įsitikinimus⁴¹. Būtent neformalios laisvos asociacijos organizavo tarpinę sritį ir bent iš dalies atliko formalus socialinio organizavimo vaidmenį.

Pagrindine visuomeninės erdvės organizavimosi forma galima laikyti „organizaciją be organizacijos“. KGB taip vadino pogrindininkų ir kitokių priešiška veikla užsiimančių asmenų grupavimąsi ir teigė, kad tokia forma naudota „siekiant užmaskuoti organizuotą antitarybinę veiklą“⁴². Iš esmės toks apibūdinimas tinka ir visuomeninės erdvės dalyvių grupėms. Juk bet kokia nepriklausoma ir nekontroliuojama veikla režimo buvo laikoma potencialiai priešiška. Tuo labiau kad paprasčiausi draugų ir pažįstamų susi-

³⁸ Bagušauskas J. R. Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas. Vilnius: LGGRTC, 1999, p. 317 (13 lentelė).

³⁹ Duomenys iš: *Ibid.*, p. 304–313 (1–10 lentelės).

⁴⁰ *Tuma M., Tuma N. B. Soviet Studies: Society...*, p. 14737.

⁴¹ *Фурс В. Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса. Минск: Экономпресс, 2000, с. 172.*

⁴² *Vaigauskas G. K. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla...*, p. 75.

³⁷ *Calhoun C. Civil Society / Public Sphere...*, p. 1897.

būrimai virsdavo praktinių įsitikinimų kūrimo ir platinimo vietomis. Iš pirmo žvilgsnio jos nedaug kuo skyrėsi nuo paprasčiausių draugų ratelių, egzistavusių visais laikais, o ir nuo slaptų organizacijų jas skyrė visai nedaug. Taip iš T. Venclovos būrelio – neslapto ir neformalaus bendraminčių diskusijų ratelio – išaugo jau slaptas kultūros studijų būrelis, kuriame buvo aptariama modernioji Vakarų kultūra⁴³.

Visos tarpinės erdvės, ne tik visuomeninės, komunikacinio tinklo didžioji dalis buvo jungiama neformalių santykių, siejusių asmenis į mazginius punktus – grupes. Dėl to ši erdvė sunkiau įžiūrima, nes nemaža jos dalis buvo lyg ir privati. Pavyzdžiui, ryšiai, „blatas“ yra tarpasmeniniai santykiai, naudojami asmeniniais tikslais, todėl juos lyg ir būtų galima priskirti prie privačios erdvės. Tačiau visuomeninėje, o iš esmės ir tarpinėje srityje vykusių procesų pobūdis buvo toks reikšmingas visuomenei, kad išėjo už privatumo ribų.

Nepaisant formalaus organizavimosi nuykimo, derėtų sutikti su Vladimiro Šliapentochos nuomone, kad inteligentija sovietmečiu vis dėlto išlaikė polinkį kurti savo organizacijas įvairiose socialinio gyvenimo srityse⁴⁴. Pagrindinis būdas apeiti režimo ribojimus buvo oficialių organizacijų panaudojimas savo reikmėms. Kaip pastebėjo saugumiečiai, tai vykdavo tada, kai susilpnėdavo organizacijų kontrolė⁴⁵. Žinomiausi pavyzdžiai būtų kraštotyros ir turistinės draugijos. Jei tik nukrypimai režimui pasirodydavo pavojingi ar pasikeisdavo jo kultūrinė politika, tokios organizacijos būdavo gražinamos į oficialiai numatytą kelią (Vilniaus universiteto „Ra-

muva“) ar ir visai uždarnos (Lietuvių sociologų klubas prie Vilniaus universiteto Ekonomikos fakulteto⁴⁶).

Greičiausiai „iš kelio“ išeidavo organizacijos, kurių savanoriškumas buvo nesuvaldytas – kraštotyros, žygeivių ir pan. Jos buvo gana toli nuo politikos, todėl mažiau prižiūretos režimo. Bet artimiausia *public* sričiai pagal veikimo būdą buvo iki šiol beveik netirta diskusijų klubų veikla, taip pat kėlusi nerimą saugumiečiams. Štai 1970 m. KGB 5 skyriaus viršininkas pastebėjo, kad „pastaruoju metu vis daugiau dėmesio tenka skirti [...] tarp inteligentų [paplitusiems] įvairiems diskusiniams ir pažintiniams klubams“⁴⁷. Kad tokiuose klubuose iš tiesų bent kartais nuomonė reikšta gana atvirai, rodo V. Kubiliaus pasisakymo „Katarsio“ klube atpasakojimas: literatūrologas piktinosi, kad sovietinės Lietuvos istoriografija nutyli 1941 m. trėmimus ir teigė, kad literatūros kritika turi priešintis propagandinio aparato skatinamam mąstymo tiesmukumui ir paklusnumui⁴⁸. KGB žiniomis, „politiškai kenksmingos nacionalistinių elementų veiklos pradžia, prisidengiant įvairiais klubais, rateliais ir kt. visuomeniniais judėjimais, buvo septintojo dešimtmečio pradžioje“⁴⁹ (tai yra visuomenei kiek atsigavus nuo Stalino laikų baimės ir susikaustymo).

Diskusijų ir pažintiniai klubai kalbant apie visuomeninę erdvę yra ypač įdomūs ir tuo, kad nors jie irgi buvo kontroliuojami valdžios, vis dėlto, būdami mažiau politizuoti, galėdavo išlikti mažiau paliesti ideologinės priežiūros. Be to, sovietinėje visuomenėje jie atliko panašiau-

⁴³ Venclova T. Iš politikos Čepaičiui dera pasitraukti // Akiračiai. 1992, Nr. 2 (236), p. 5–6.

⁴⁴ Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era. Princeton: Princeton UP, p. 16.

⁴⁵ Vaigauskas G. K. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 78.

⁴⁶ Ibid., p. 79.

⁴⁷ Материалы совещания по итогам агентурно-оперативной и следовательской работы КГБ при Совете Министров Литовской ССР за 1969 год, состоявшегося 19 февраля 1970 года // LYA. F. K-1, ар. 3, б. 789, л. 54.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Vaigauskas G. K. Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla..., p. 78.

sią į savanoriškų asociacijų ir klubų *public* srityje vaidmenį. Nereikia užmiršti ir to, kad į savanoriškas pažintines draugijas visuomet buriasi aktyvesni, platesnio akiračio žmonės. Taigi – iš esmės žemesnysis ir vidurinis inteligentijos sluoksniš (nors tokiuose klubuose dalyvaudavo ne tik jo atstovai), kuris buvo būtinas perteikiant kultūrinio elito idėjas platesniems žmonių sluoksniams. Galimybė kalbėti tokiuose klubuose kultūrinio elito nariams suteikė progą patiems tiesiogiai patirti žmonių nuotaikas ir daryti joms įtaką. Keisčiausia, kad tai sutapo su režimo skelbiama nuostata ir vykdoma politika priartinti kūrėjus prie liaudies. Tik klubuose suartėjimas buvo tikras, o ne priverstinis – parodomasis.

6. Visuomenės nuomonės lygmenys

Mikrosociologinėje teorijoje grupės viešoji nuomonė suprantama kaip nuostatų, kurias jos nariai išreiškia viešai, sklaida. Privati nuomonė reiškia asmens tikrą, su viešai skelbiamomis susijusių nuostatų raiškos sklaidą. Ten, kur individai pasirenka viešai klaidingai reprezentuoti savo troškimus, šios dvi sklaidos gali skirtis⁵⁰. Klaidinga reprezentacija pasirenkama dėl visuomenės spaudimo (norint išlaikyti prestižą, reikia taikytis prie daugumos) ir ji egzistuoja turbūt visose visuomenėse. Kuo didesnis skirtumas tarp privačios ir viešosios nuomonių ir kuo daugiau tokių žmonių visuomenėje, tuo daugiau joje įtampas. Sovietmečiu klaidinga reprezentacija vyravo ir apėmė beveik visus viešosios erdvės dalyvius. Tai reiškė ir visuomenės nuomonės skilimą į rodomą viešumoje ir atskleidžiamą visuomenėje jos dalis.

Tokia padėtis buvo ne tik Sovietų Sąjungoje. Anot Šlapientocho, *public* nuomonė visose visuomenėse turi du lygmenis: pragmatinį ir mitologinį. Pragmatinis lygmuo atspindi vertybes ir įvaizdžius, tiesiogiai veikiančius žmonių materialų elgesį, mitologinis tarnauja verbaliniam elgesiui ir padeda žmonėms demonstruoti bendradarbiavimą su savo socialine aplinka bei išlaikyti savigarbą. Skirtumai tarp pragmatinio ir mitologinio lygmenų yra nedideli tiek demokratijose, tiek griežtai represiniuose režimuose, o labiausiai išryškėja sistemose, kuriose represijos gana menkos, kokia buvo SSRS po Stalino mirties⁵¹. Tokia schema paaiškina nemažai skirtumų tarp viešo ir privataus elgesio bei nuostatų.

Tačiau jis nevisai tinka Lietuvos visuomeninės erdvės dalyviams. Galima kelti hipotezę, kad šioje erdvėje šalia pragmatinio egzistavo ne vienas, o du mitologiniai lygmenys, kuriuos galima įvardyti viešuoju ir visuomeniniu. Viešumoje kalbėta ir elgtasi pagal oficialius reikalavimus – taip veikė viešoji mitologija; praktinius veiksmus lėmė pragmatinis lygmuo. O štai visuomeninėje erdvėje veikė visuomeninės mitologijos lygmuo. Šis, antras, mitologijos lygmuo pasitelktas todėl, kad visuomeninė erdvė, kaip ir bet kuri kita socialinė aplinka, vertė žmones taikytis ir prie jos dažnai nesuderinamų su oficialiais reikalavimų. O individas visuomet siekia socialinio palankumo. Tai konformizmas, motyvuotas troškimu pelnyti aplinkinių pritarimą ir pagarbą⁵².

Toks konformizmas iš visuomeninės sferos dalyvių reikalavo naudoti tautinę, taip pat anti-sovietinę retoriką (bent jau keiksnoti valdžią), nes toks diskursas buvo visuomeninės erdvės dalyvių subkultūros dalis. Todėl ir kultūros funkcionieriai ar net Lietuvos administracijos vado-

⁵⁰ Kuran T. Public Opinion: Microsociological Aspects // International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam: Elsevier, 2001, p. 12559.

⁵¹ Shlapentokh V. Two Levels of Public Opinion..., p. 443.

⁵² Kuran T. Public Opinion: Microsociological Aspects..., p. 12556.

vai keiksnodavo Centrą ar dėdavosi tautiškumo gynėjais. Tai nebūtinai reiškė tikrąsias jų nuostatas, kaip dabar bandoma vaizduoti. Tiesiog visuomeninės erdvės diskursai reikalavo tokios retorikos iš savo dalyvių, kitaip būtų galėjęs sumenkėti jų socialinis statusas. Nepaklusnumas tokiems reikalavimams buvo ne itin toleruojamas. Pakanka prisiminti ambivalentišką, kartais priešišką inteligentijos požiūrį į Tomą Venclovą sovietmečiu. Galima spėti, kad tam tikrame komunikaciniame vakuume (kurio jis pats, tiesa, teigia neįsijaušęs⁵³) T. Venclova atsidūrė ne tik dėl tėvo padėties ir praeities, kaip yra teigiama⁵⁴, bet ir dėl savito tautiškumo supratimo ir vertinimo, kritiškumo jo atžvilgiu. Tokia nuostata neatitiko tautinio diskurso, netgi griovė jį, todėl buvo vertinama gana nepalankiai. Tai, jog T. Venclovą buvo bandyta įtraukti į griežtai tautinę „Putino grupę“⁵⁵ rodo, kad ne tėvo padėtis buvo pagrindinė kliūtis bendrauti.

Turint omenyje dvigubo mitologinio lygmens egzistavimą visuomeninėje erdvėje, konformizmo apskritai stiprumas visuomenėje galėjo paradoksaliai skatinti ir tokį visuomeninės erdvės narių konformizmą, kuris buvo priešiškas sovietinei sistemai. Tai priklausė nuo toje srityje vyraujančios priešiškos pažiūros į sovietinę sistemą. Aišku, tai nėra nei vienintelė, nei svarbiausia priešiškumo sovietiniam režimui priežastis. Tačiau ji gali paaiškinti gana plačiai tarp sovietinės Lietuvos inteligentų paplitusį priešinimosi diskursą, savo kūrybinės, iš esmės apolitiškos ir režimui nepavojingos veiklos laikymą rezistencija. Kai manyta, kad „kultūros tęstinumas būtinas bet kokiomis, net sunkiausiomis tautos bu-

vimo sąlygomis“⁵⁶, kultūros kūrimas savaime pradėtas suvokti kaip pasipriešinimas. Tokį suvokimą dar padidino būtinybė visuomeninėje erdvėje rodyti nepalankų požiūrį į režimą. Kartu tokia samprata bent iš dalies neutralizavo nepasitenkinimą per mažu pasipriešinimu, kuris taip pat buvo jaučiamas visuomenėje. Taip pat neatmestina, kad visuomeninė mitologija buvo labai svarbi palaikant savigarbą, kompensuojant priklausomybės nuo režimo sukeltą pažeminimą.

Dviejų mitologinių lygmenų išskyrimas gali padėti aiškiau apibrėžti visuomeninės erdvės dalyvių nuostatas ir elgesio modelius. Be to, nebereiktų vienos kurios mitologijos tapatinti su praktika, kaip dažniausiai yra daroma. Tapatinama naudingiausia mitologija, dabar dažnai tik visuomeninė laikoma tikraja tikrove, dar paryškinant jos antisovietiškumą ir užmirštant realybės sudėtingumą bei paliekant nuošalyje pragmatinį lygmenį.

Pragmatinis lygmuo skyrėsi nuo abiejų mitologijų ir lėmė praktinį žmonių elgesį. Skirtumą tarp visuomeninio ir pragmatinio lygmenų gali iliustruoti ištrauka iš V. Kubiliaus dienoraščio: „Teisus mūsų romanistas: menininkas neprivalo reikalauti sau privilegijų. [...] Jei tau valdžia teiks privilegijų, ji pareikalaus už jas atpildo. O menininkas privalo išlaikyti nepriklausomo sprendimo teisę. Šitaip gražiai romanistas šnekėjo, išmėdęs iš valdžios prašmatnų butą ir padavęs pareiškimą importiniams baldams.“⁵⁷ Prisiminus, kad tas romanistas viešumoje turėjo kalbėti pagal oficialiąją mitologiją, iškyla aiškus visų trijų lygmenų santykio vieno asmens veikmuose vaizdas.

Negalima teigti, kad visi trys lygmenys tarpusavyje buvo visiškai nesusiję. Nepasisekus su-

⁵³ Pokalbis su Tomu Venclova (Vilnius, 2006 m. liepos 8 d.). Garso įrašas // Asmeninis autoriaus archyvas.

⁵⁴ Pokalbis su Inge Lukšaitė (Vilnius, 2002 m. liepos 7 d.). Garso įrašas // Asmeninis autoriaus archyvas; Pokalbis su Irena Kostkevičiūte (Vilnius, 2003 m. balandžio 5 d.). Garso įrašas // Asmeninis autoriaus archyvas.

⁵⁵ Pokalbis su Tomu Venclova (2006 m. liepos 8 d.)...

⁵⁶ *Kostkevičiūtė I.* Okupuotos kultūros tragika // *Sietynas*. 1990, Nr. 7, p. 113.

⁵⁷ *Kubilius V.* Literatūra istorijos lūžyje. Vilnius: Die medis, 1997, p. 304–305.

derinti mitologijų ir praktikos, stengtasi bent pateisinti jų nederėjimą. O norint suderinti nesuderinama, susiformuodavo dviguba sąmonė – „tokia proto būseną, kurios principu tapo dvigubas prieštaravimas, suderinantis vienas kitą neigiančius pradus etosas, principu tapo pati save paneigianti vykstančių įvykių, istorijos, socialinio vertinimo sistema“⁵⁸.

Labai nedaug buvo tokių žmonių, kurių pragmatinis ir mitologiniai lygmenys sutapo, o jie gyveno pagal mitologijas. Tokie asmenys buvo arba fanatiški Burokevičiaus tipo tikintys komunistai (viešoji mitologija buvo jų praktika), arba disidentai (praktika tapo visuomeninė mitologija). Pastarasis faktas rodo, kad dvigubos sąmonės fenomenas ir jį lėmusios sisteminės aplinkybės trukdė kultūrinio elito nariams imtis politinės veiklos – ištraukti į aktyvų atvirą priešiniški sistemai.

Išvados

Lietuvoje dėl istorinių aplinkybių viešumo ir visuomeniškumo terminų reikšmės išsiskyrė. To-

⁵⁸ *Кормер В. Двойное сознание интеллигенции и псевдо-культура. Москва: Традиция, 1997, с. 226.*

THE CONDITIONS OF PUBLIC OPINION ACTION IN SOVIET LITHUANIA

Valdemaras Klumbys

Summary

This article discusses conditions and environment in which public opinion operated in Soviet Lithuania. Such environment influenced public opinion nature and its lineaments. Public opinion differed markedly from mass opinion, though it was tied up with it.

One of the main Soviet society differences from Western one was that functions of Western public sphere were divided between several social spheres. Two of them are discussed in present article: national and common spheres. Common sphere encompass that part of public that is physically open to everyone; in this sphere thing or action can be seen by everyone who

dėl visuomeniškai svarbūs dalykai žmonių sąmonėje nesisiejo su viešumu.

Tai palengvino visuomeninės erdvės, kaip viešosios erdvės pakaitalo, susiformavimą tarpinėje erdvėje – sovietinės visuomenės saviorganizacijos lygmeniu. Visuomeninėje erdvėje funkcionavo į viešumą nepatenkantys diskursai, priešiški sovietinei sistemai. Ją sudarė neformalus žmonių grupių, kurias siejo neformalus komunikaciniai ryšiai, tinklas.

Viešoji sfera, nors ir itin kontroliuojama režimo, vis dėlto išliko tautą vienijančių diskursų reiškimosi vieta. Todėl kultūrinis elitas, veikęs ir viešumoje, ir visuomeninėje erdvėje, galėjo formuoti ir skleisti visuomenės nuomonę.

Skirtingi visuomenės nuomonės elementai sklido viešumoje (atvirai ir užkoduotai) ir visuomeninėje erdvėje. Norint išlikti vientisai ir kartu nepriklausomai nuo režimo, jos raiškai buvo būtinos abi sritys ir jose veikiančios veikėjai – kultūrinio elito nariai.

Toks veikimas kultūrinio elito narius dar labiau įtraukė į sovietinę sistemą, socialiai ir psichologiškai. Šitokios veikimo sąlygos suformavo ir du – viešąjį bei visuomeninį – viešosios nuomonės mitologinius lygmenis, o tai turėjo įtakos dvigubos sąmonės įsigalėjimui tarp kultūrinio elito.

wants. So, very little part of social sphere goes with the territory of common sphere as distinct from Western public sphere. Common sphere was almost totally controlled by Soviet regime and that was another important difference from Western public sphere. Soviet parallel of latter might have been the intermediate sphere, in which existed independent from regime institutions and relationships that organized social life at a level between the state and the family. All the social networks and institutions were informal and acted in the realm of private life. But this sphere wasn't a part of private sphere because of its significance and operation mode.

Common sphere wasn't part of intermediate sphere as distinct from national sphere. Latter was main sphere where intellectuals created public opinion. Only this social group had position that gave it an opportunity to generate and protect public opinion that was widely accepted by masses and known and sometimes considered by administrative elite. Cultural elite was involved into common and national spheres simultaneously. Discourses, had been essential to all people, could survive and function only in common sphere and only such discourses can be named as public ones. Cultural elite smuggled parts of anti-soviet and other officially not permitted discourses from national to common spheres in hidden forms (as subtext). That enabled integrity of national discourses, national sphere and existence of independent public opinion.

Cultural elite was the main producer of public opinion, as it was in XVIII c., when classical public opinion emerged. But cultural elite totally depended economically and socially from regime. Double mind was necessary to interlink absolutely different discourses (official and national, as they were opposite sometimes). This means, that there were differences not only in practice ("real feelings" of an intellectual) and mythology (official ideology, expressed in common sphere – mass media, official meetings etc.) of public opinion. There were two mythologies of public opinion. One was expressed in common sphere – it was designed for regime. Another was a façade to heighten social status among national sphere's participants (other intellectuals) and were ethnically centered, anti-soviet. Practice differed from both mythologies and was designed for material welfare mostly.

Iteikta 2006-11-02

Parengta skelbti 2007-05-04